

Інтеграційні процеси в епоху холодної війни.

Постановка проблеми. Аналізуючи тенденції розвитку світової політики, переважна більшість вчених відзначають однією із закономірностей міжнародних відносин у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. бурхливий розвиток процесів міжнародної інтеграції у всіх регіонах світу.

Ні в кого не викликає сумніву твердження про те, що інтеграційні процеси формують один із головних напрямків сучасного глобального розвитку. Закінчення епохи біполярності та блокового протистояння, що визначало існування всього світу протягом другої половини минулого століття, корінним чином змінило ситуацію в Європі, сприяло поліпшенню взаємовідносин між народами і державами. Сьогодні Європа стоїть на порозі великих змін, пов'язаних із трансформацією і найбільш значним розширенням за всю історію свого існування Організації Північноатлантичного договору та Європейського Союзу. Особливістю нового етапу в розвитку інтеграційних процесів є те, що членами оновлених НАТО і ЄС стають країни, які ще 15 років назад були непримиренними ворогами вказаних організацій. В той же час, Організація Варшавського Договору та Рада економічної взаємодопомоги, в яких перебувала переважна кількість країн Східної Європи, безславно припинили своє існування. Причому, стрімкий крах ОВД і РЕВ, як і всієї соціалістичної системи в цілому, виявився несподіваним для більшості фахівців, оскільки економічні і політичні системи країн соціалізму були досить сильно інтегрованими. Що ж послужило причиною краху соціалістичної інтеграції, і чи можливо ті процеси назвати інтеграцією взагалі?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових публікаціях як вітчизняних так і зарубіжних вчених досить широко розглядаються процеси, які відбувалися в світовій політиці в епоху блокового протистояння капіталістичної і соціалістичної систем. Варто відзначити роботи З.Бжезінського, Ж.-Б.Дюрозеля, П.Джонсона, П.Кальвокорессі, А.Павлова, В.Дем'янця, В.Манжоли, П.Циганкова та багатьох інших. Докладний аналіз протікання процесів інтеграції в епоху

холодної війни проводить у своїх публікаціях відомий російський науковець Ю.Шишков.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. В той же час, в науковій літературі недостатньо простежується системний підхід до аналізу інтеграційних процесів, які відбувалися в другій половині ХХ ст., в першу чергу в соціалістичному таборі. Наявна наукова література, особливо створена в радянські часи, є надто політизованою та ідеологізованою. Розгляд проблеми обмежується дослідженням і порівнянням кількісних показників двох ворогуючих систем без врахування глибинних процесів і якісних змін, що виникали в процесі взаємодії держав певної соціально-економічної орієнтації.

Цілі статті. В статті проаналізовані інтеграційні процеси, які відбувалися в епоху холодної війни в двох ворогуючих ідеологічних системах, більш докладно виявлені передумови розпаду світової соціалістичної системи, визначені причини, що привели до краху соціалістичної інтеграції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Бурхливий розвиток інтеграційних процесів наприкінці ХХ ст. супроводжувався розпадом світової системи соціалізму, крахом багатонаціональних країн, що до неї входили, та утворенням нових незалежних держав. Вивчаючи ці події, деякі дослідники, переважно російські, визначають закономірністю міжнародних відносин сьогодення дезінтеграцію раніше цілісних об'єднань і організмів. “Поряд із інтеграцією, – пише П.Циганков, – в останні роки не менш інтенсивно відбувалися і дезінтеграційні процеси – розпалися Радянський Союз, Чехословаччина, Югославія, військово-політичний і економічний союзи країн Східної Європи” [1]. Досить категорично заявляють автори “Всемирной истории”: “Помилки, пов’язані із свідомою лінією на економічну дезінтеграцію колишніх союзників по світовій системі соціалізму і РЕВ, на фоні Європи, що інтегрується, незрозумілі і важко пояснювані. Взаємне відторгнення колишніх партнерів не сприяє більш швидкому входженню їх поодиночки в нові економічні і політичні альянси, а також навряд чи позитивно впливає на внутрішнє

реформування кожної із колишніх соціалістичних країн” [2]. Тому дуже важливо розібратися в суті подій, що відбувалися в колишньому соціалістичному таборі. Чому на Заході Європи взаємопоеднання раніше самостійних національних економік переростає в активний процес їх зрощування та поглиблення координації національних політик у всіх галузях, тоді як на Сході континенту відбулися діаметрально протилежні події?

З одного боку, ті обвальні темпи розпаду соціалістичних структур і окремих країн, які входили до світової системи соціалізму, та важкі соціально-економічні наслідки, що супроводжували цей процес, начебто повинні викликати здивування. Адже соціалістична економіка була дуже сильно інтегрована, не кажучи вже про економіку СРСР. Завдяки централізованому плануванню і постачанню, територіальний розподіл праці був доведений до такого стану, що зупинка навіть одного підприємства могла паралізувати роботу десятків, а то і сотень заводів і фабрик в інших місцях.

З іншого боку, принципи, на яких здійснювалась соціалістична інтеграція, не відповідали об’єктивним законам суспільного розвитку, призводили до суттєвих перекосів в соціально-економічному житті, що і привело в кінці кінців до відомих результатів.

Суспільно-політичний розвиток другої половини ХХ ст. визначався логікою “холодної” війни та блокового протистояння між західним світом на чолі із США та соціалістичним табором під керівництвом СРСР. Розвиток інтеграційних процесів також значною мірою був підпорядкований досягненню політичних цілей. Радянський Союз прагнув будь-якою ціною досягти переваги над капіталістичними країнами і цим самим показати всьому світу прогресивний характер соціалізму та неминучу загибель “загниваючого” капіталізму. Саме для реалізації цих задумів і створювалась світова соціалістична система.

В результаті експансіоністської політики СРСР після Другої світової війни в орбіту комуністичного панування на чолі із Радянським Союзом увійшла група держав, територія яких становила 12 млн. км, а населення – понад 700 млн.

чоловік. Виник комуністичний табір (26% території й 35% населення світу), що в офіційній пропаганді став іменуватися “світовою системою соціалізму”, який протиставив себе західному світу [3]. Ззовні це був досить потужний блок. Країни РЕВ виробляли 1/3 промислової продукції, 1/4 нафти, 1/5 електроенергії, 1/3 природного газу та вугілля від їх світового рівня. У цих країнах було зосереджено 1/3 наукових працівників, що створювали 20% світового патентного фонду [4]. Але, не дивлячись на величезні ресурси, якими володів СРСР, та досягнення певних результатів у валовому виробництві продукції, США та їх союзники мали суттєву перевагу по всім показникам соціально-економічного розвитку над країнами соціалістичного табору. Економічні структури соціалізму ніколи не являли скільки-небудь серйозної конкуренції західній економічній системі. В кінці 1980-х рр. частка країн членів РЕВ у валовому світовому продукті складала близько 9%, а промислово розвинутих капіталістичних країн – 57% [5]. З.Бжезінський вважає, що американська сторона виявилась технологічно та економічно набагато динамічнішою, тоді як СРСР поступово занепадав і не міг успішно змагатися ні в економічному зростанні, ні у військових технологіях. Економічне загнивання, в свою чергу, посилило ідеологічну деморалізацію. Крім того, творчий потенціал Радянського Союзу виснажувався ідеологічним тиском, який робив його систему все більш неповороткою, економічно дедалі більш марнотратною та технологічно менш конкурентноспроможною [6].

Щоправда, дане порівняння не враховує можливості мобілізації ресурсів, які набагато ефективніші в тоталітарних системах. І дійсно, людське життя в Радянському Союзі мало нульову вартість, а людські ресурси вважалися безмежними, що дозволило комуністичному керівництву СРСР створити досить потужний державний організм, який близько 70-ти років тримав у напрузі всю капіталістичну систему.

СРСР негативно оцінював євроінтеграційні процеси протягом перших 20-ти років, не маючи навіть дипломатичного представництва при ЄС. Але успіхи західноєвропейської інтеграції, створення інтеграційних організацій в багатьох

регіонах світу, які брали приклад саме з Євросоюзу, примусили радянське керівництво змінити позицію і також терміново зайнятися власними інтеграційними проектами. Показати здобутки соціалістичної інтеграції були покликані Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ), створена в 1949 р. та Організація Варшавського Договору (ОВД), створена в 1955 р. Проте радянській суспільно-політичній системі абсолютно не підходили ті принципи, на яких існували ЄС і НАТО, пов'язані із функціонуванням демократичного суспільства та ринкової економіки. Адже набагато простіше було досягати поставлених результатів за допомогою грубого тиску, а інколи і насильства, ніж “бавитися в демократію”. Саме тому на початку існування світової соціалістичної системи Радянський Союз прагнув вирішувати всі наявні проблеми на двосторонній основі. Це підтверджує, зокрема, історія становлення і розвитку РЕВ, яка перші 10 років взагалі існувала навіть без статуту і була призначена для надання “братерської” економічної взаємодопомоги. До розгортання активності на фронті соціалістичної інтеграції апарат РЕВ розміщувався в скромному приміщенні в Москві, мав невеликий штат, який здійснював незначну діяльність, пов'язану із статистичними дослідженнями, обміном технічним досвідом і сприянням заключенню дво- і тристоронніх торговельних договорів [7].

Але активний розвиток інтеграційних процесів у всіх регіонах світу викликав занепокоєння у Кремлі. Потрібно було терміново перехоплювати ініціативу у „загниваючого” капіталізму, прискорено включатися в нові світові процеси та очолювати їх. Саме із цією метою розгорталося співробітництво країн соціалізму в рамках РЕВ і ОВД. Радянськими ідеологами діяльність цих організацій обумовлювалась благородними цілями. “На основі інтернаціоналістського марксистсько-ленінського підходу, – писали свого часу Б.Ладигін і А.Барковський, – у РЕВ вперше в історії реалізовано справжній демократичний характер співробітництва суверенних країн. Це проявляється перш за все у фактичній реалізації таких основоположних принципів, як рівноправність, добровільність, суверенітет, невтручання у внутрішні справи,

взаємна вигода і взаємодопомога. Будь-яка країна, незалежно від своєї величини і рівня розвитку, незалежно від внеску в спільну касу, має рівне представництво, рівний голос” [8]. “За своїми цілями і направленістю Варшавський Договір являє собою організацію нового типу. – відзначали С.Владимиров і Л.Теплов. – Це активний фактор зміцнення миру. За весь час існування ОВД його учасники не розв’язали жодного воєнного конфлікту, їх політика не викликала напруги в жодному районі земної кулі. Історія людства не знає іншого військового союзу із такими благородними цілями і задачами” [9]. Зараз ми бачимо, наскільки ці слова були далекими від істини і наскільки фантастичною була радянська пропаганда, адже ці ідеологічні декларації виявилися звичайними штампами, що не мали нічого спільного із реальним життям.

В дійсності, східноєвропейське угруповання держав на чолі із СРСР було військово-політичним блоком, нав’язаним країнам народної демократії першою країною “переможного соціалізму”. Для Кремля ці держави були військовим трофеєм і висунутим на Захід плацдармом радянського стратегічного простору. Всі процеси, які відбувалися у світовій системі соціалізму, були підпорядковані одній меті – досягненню переваги над США та їх союзниками і поширенню впливу СРСР на всі регіони планети.

Завдання догнати і перегнати Америку виправдовувало всі засоби. Саме цій меті була підпорядкована політика СРСР стосовно своїх сателітів. Економічна інтеграція в РЕВ розглядалася як підпорядкований процес, що має сприяти досягненню політичних цілей. Для зміцнення об’єднання СРСР і соціалістичних країн необхідно було створити потужний економічний фундамент, зцементувавши національні господарства східноєвропейських країн в єдиний організм із народногосподарським комплексом СРСР. На думку Ю.Шишкова, це вимагало вирішення 2-х завдань. По-перше, треба було ліквідувати різноманітність народного господарства учасників блоку, оскільки ринкові економічні системи країн Східної Європи об’єктивно тяжіли до споріднених організмів на Заході. За допомогою слухняних Москві режимів це

завдання було успішно виконано вже до кінця 1950-х рр. У Східній Європі була встановлена державна власність на засоби виробництва, здійснювалось централізоване планування і розподіл ресурсів через партійно-урядові структури. У всіх країнах, за винятком Польщі і Югославії, було проведено колективізацію сільського господарства, після якої селянство втратило залишки економічної свободи.

По-друге, необхідно було переключити зовнішньоекономічні зв'язки соціалістичних країн із Заходу на СРСР. Після “успішної” реорганізації їх економічних механізмів досягти такого примусового повороту було неважко. Тим більше, що Радянський Союз дав своїм союзникам те, що нелегко було отримати на Заході – дешеві енергоресурси і сировину, пільгові кредити, а то і просто дармову “братерську” допомогу. Інколи надання цієї допомоги перевищувало всі допустимі рамки здорового глузду і людської моралі. Так, близько мільйона жителів лише України померли в голодну зиму 1946-1947 рр. У той же час СРСР у 1946 р. безплатно поставив 1,7 млн. т. зерна країнам-сателітам у Центральній і Східній Європі [3].

Вже до 1950 р. більше половини зовнішньоторговельного обороту країн РЕВ припадало на товарний обмін всередині блоку, причому більша частина такого обміну замикалася безпосередньо на СРСР. Таким чином, країни - сателіти виявилися прив'язаними до Радянського Союзу не тільки військово-політичними узами, а й економічною залежністю [10].

Знищивши ринкові механізми і запровадивши централізоване управління економікою, кремлівські стратеги позбавили економічну систему самого необхідного для успішної інтеграції – можливості розвивати прямі міжнародні господарські зв'язки на рівні первинних суб'єктів економічного життя. Саме такі зв'язки тисячами ниток з'єднують національні господарства ринкового типу. Неухильно розростаючись в глибину і ширину, вони забезпечують поступове взаємопроникнення національних економік. Після цього закономірно відбувається взаємне узгодження національних правових, фіскальних, грошово-

кредитних, соціальних та інших систем, аж до повного взаємопроникнення управлінських структур. Як вже зазначалось, саме таким шляхом розвивалися і розвиваються інтеграційні процеси в Західній Європі, в інших об'єднаннях, створених на основі ринкової економіки. Соціалістична інтеграція із самого початку зіткнулася із серйозним протиріччям між антиринковим по своїй суті господарським механізмом всередині країн та об'єктивною необхідністю ринкового узгодження зовнішньоекономічних дій [10].

Надії на формування якісно нового “соціалістичного” ринку не виправдалися. Так і не вирішеною задачею, з точки зору ефективності, стала проблема узгодження взаємних планових поставок на багатосторонній основі, оскільки налагодити товарообмін виключно на урядовому рівні по великій кількості позицій із врахуванням взаємних кредитів і пільг виявилось практично неможливо. Суттєвою перепорою ефективного економічного співробітництва являлась неконвертованість валют та відсутність ринкових цін у країнах – учасницях РЕВ. Все це призводило до зниження ефективності виробництва, продуктивності праці, якості виробленої продукції.

Військово-політична інтеграція, яка розвивалася в рамках ОВД, також базувалася на безумовному підпорядкуванні всіх країн Радянському Союзу. На момент підписання Варшавського Договору СРСР мав двосторонні угоди з більшістю соціалістичних країн. Тому в 1955 р. відбулася тільки легалізація ситуації, що склалася на той момент. Крім іншого, договір став прикриттям для перебування радянських військ в Угорщині, Польщі, Румунії (до 1958 р.), НДР, а пізніше – і в Чехословаччині, де в іншому випадку вони б не мали юридичних передумов для дислокації.

Про рівень довіри керівництва СРСР до своїх союзників по блоку говорить той факт, що на посади як головнокомандувача об'єднаними збройними силами так і начальника штабу з 1955 р. незмінно призначалися радянські маршали і генерали. Це демонструвало, що саме СРСР належали командні позиції в організації, хоча офіційно вважалось, що головнокомандувачем може

бути призначений представник будь-якої держави. Москва здійснювала тотальний контроль і нагляд за збройними силами свої союзників за допомогою офіцерів соціалістичних країн, які ретельно відбиралися, проходили підготовку в радянських академіях і, виходячи з цього, вважалися благонадійними.

На відміну від НАТО, де рішення приймалося консенсусом, і будь-яка країна могла його заблокувати, виходячи із своїх національних інтересів, в ОВД безумовно домінував Радянський Союз. Він міг собі дозволити втрутитися у внутрішні справи будь-якої союзної країни і нав'язати потрібне собі рішення. Про те, що СРСР ніколи не церемонився із своїми сателітами, яскраво свідчить факт направлення у Варшаву Міністром оборони Польщі радянського маршала К.Рокосовського.

Оцінюючи діяльність ОВД, не можна не визнати, що негативний відбиток на її репутацію у 1968 р. наклала агресія п'яти країн цієї організації проти свого союзника й фундатора – Чехословаччини. Цей акт аж ніяк не узгоджувався із положеннями Варшавського Договору.

Важким тягарем для всієї соціалістичної економіки, і в першу чергу для СРСР, виявилась гонка озброєнь. Громіздку економічну піраміду соціалістичного табору вінчали величезні військові витрати, які в Радянському Союзі досягали по офіційним даним 25% національного доходу, тобто були в 3-4 рази більшими ніж в інших промислово розвинутих країнах світу [5]. Військова промисловість стала у середині 1970-х рр. ядром індустріального потенціалу СРСР, а її частка у загальному обсязі промислового виробництва сягала за 60% [3].

Як стверджує П.Джонсон, в 60-ті і 70-ті роки ХХ ст. військові витрати зростали в реальному вираженні майже на 3 відсотки щорічно. До середини 1970-х рр. СРСР витрачав на озброєння вдвічі більше Америки порівняно із своїми ресурсами. В 1978 р., по одній із оцінок, ВВП Радянського Союзу складав 1253,6 млрд. дол. у порівнянні з 2107,6 млрд. дол. у США, що давало річний доход на душу населення 4800 дол. у СРСР і 9650 дол. у США [11].

Як відзначають К.Донеллі і Д.Грін, радянська система відмінно мобілізувала всі національні ресурси для боротьби за виживання у 1941-1945 рр., але так і не перейшла до ментальності та методів діяльності мирного часу, що західні країни та їх збройні сили зробили у перше повоєнне десятиріччя. СРСР та його Збройні Сили просто залишалися у воєнному стані зайвих 30 років. Надмірна увага до Збройних Сил розорила країну та призвела до перекосу радянської економічної, соціальної і політичної систем [12].

В цілому слід сказати, що тільки в галузі озброєння та зміцнення військового потенціалу, за рахунок неймовірного розростання ВПК, радянський блок досяг паритету із країнами Заходу, а по деяким видам озброєнь навіть вийшов уперед. Але виконання цієї задачі дуже дорого коштувало населенню СРСР, життєвий рівень якого був низьким, навіть у порівнянні із деякими союзниками по світовій системі соціалізму. Проте радянський ВПК, незважаючи на привілейоване становище, не став локомотивом для розвитку всієї економіки, навпаки, він знекровлював народне господарство. Не дивлячись на те, що СРСР займав 28% світового ринку експорту озброєнь, торгівля зброєю була напрочуд неефективною, оскільки перевага надавалась не комерційним, а політичним пріоритетам [13]. Поставки радянського озброєння і військової техніки в Індію, Сирію, Ірак, Афганістан, В'єтнам, Анголу, КНДР, Нікарагуа, Ефіопію, на Кубу, в інші країни здійснювалися переважно в кредит. На повернення цих величезних коштів мало хто сподівався.

Провалом закінчилися також спроби Кремля нав'язати свій варіант інтеграції країнам так званої соціалістичної орієнтації. Ю.Шишков підкреслює, що деструктивну роль в долі більше двох десятків країн Третього світу відіграли активні намагання Радянського Союзу перетягти ряд країн Азії, Африки, Латинської Америки на шлях будівництва соціалізму. Москва не шкодувала ні сил, ні ресурсів, щоб допомогти керівникам таких країн вибрати “єдино правильний шлях”. В ці країни направлялись політичні, економічні і військові радники, які виконували там функції емісарів Кремля. Радянські інженери і

робітники будували дамби, заводи, шахти, рудники, дороги, трубопроводи. На кінець 1970-х рр. СРСР та інші країни РЕВ майже в 90 країнах Третього світу збудували близько 3,3 тис. промислових та інших об'єктів, ще 1,4 тис. перебували у стадії будівництва. Переважна більшість цих об'єктів створювалася Радянським Союзом у кредит, тобто майже безкоштовно [14].

Безкорислива допомога надавалась країнам “соціалістичної орієнтації”, в яких проживало 180 млн. осіб, що по суті перебували на балансі СРСР [13]. Проте всі намагання радянського керівництва налагодити ефективне військово-політичне співробітництво та економічну взаємодію з країнами Третього світу закінчилися колосальними збитками і не принесли якихось відчутних результатів.

Не дивлячись на всі зусилля радянського керівництва, ні РЕВ, ні ОВД не могли стати ядром інтеграції у її справжньому розумінні, оскільки від самого початку існування цих об'єднань були грубо порушені такі ключові принципи інтеграційних процесів як добровільність і рівноправність. Силове вирішення всіх наявних протиріч у світовій системі соціалізму стало правилом. Заборонивши країнам Східної Європи стати учасниками Плану Маршалла, СРСР на власний розсуд декілька десятиліть одноосібно визначав політичний і економічний розвиток всього регіону. В цьому полягала головна відмінність соціалістичної інтеграції від тих процесів, що відбувалися в ЄС і НАТО. Різноманітні проблеми неодноразово виникали і в західному блоці, але вирішувалися вони на принципово іншій основі. У радянському ж блоці за порівняно короткий термін його існування постійно виникали кризові явища. Революційні події в НДР, Угорщині, Чехословаччині, Польщі слугували вагомим доказом не благополучності ситуації в соціалістичному таборі протягом всього нетривалого періоду його існування. Зайвим доказом наявності глибоких політичних і соціально-економічних протиріч слугувала проблема Західного Берліну. Наявність між ним і НДР відкритого кордону дала змогу в 1949-1961 рр. втекти зі Східної Німеччини, населення якої становило 16-17 млн. осіб, 2,7 млн. її

громадян [3]. Це дуже зашкодило репутації так званого “реального соціалізму”. І тільки спорудження бетонного муру допомогло комуністичному керівництву НДР успішно “вирішити” це питання.

Як пише А.Павлов, соціалістична система пройшла за 1945-1970 рр. приблизно 10 критичних точок у своєму розвитку. Їх можна типологізувати за наступними критеріями: кризові явища формаційного характеру; неспівпадання поглядів на питання внутрішньої і зовнішньої політики, яке посилювалось особистісним протистоянням державних діячів; процеси, що виходили за рамки однієї соціально-економічної і політичної системи і мали великий міжнародний резонанс. Деякі із кризових явищ відносяться до змішаного типу [13].

Із плином часу ставало зрозуміло, що командно-адміністративна народногосподарська система РЕВ не витримує конкуренції із західними країнами, економіка яких розвивалася на ринковій основі у конкурентному середовищі. Така динаміка була цілком природною. Закритий “плановий” ринок РЕВ, де конкуренції майже не було, все більше наповнювався неякісними товарами, які все більше поступалися аналогічній продукції західних компаній. Здоровий глузд заставляв віддавати їм перевагу навіть в умовах нестачі твердої валюти [15]. Темпи економічного зростання, які в СРСР і соціалістичних країнах на протязі 1961-1988 рр. були вищими ніж на Заході [10], насправді не призводили до якісних змін. Економіка соціалістичних країн розвивалась в основному екстенсивним шляхом. Приріст промислового виробництва, значною мірою, досягався збільшенням виробничих потужностей і зростанням кількісних показників в галузі видобутку корисних копалин, виплавки сталі, чавуну, алюмінію, генерування електроенергії, випуску продукції машинобудування. Народне господарство було надзвичайно енергозатратним, неповоротким, вплив науково-технічної революції був мінімальним. Порівняно із ЄС, у країнах РЕВ енерго- і матеріаломісткість виробництва була в 2 і 1,7 разів вища, а продуктивність праці становила лише 60% від західноєвропейського рівня. Бюрократизм, надмірна концентрація влади в системі управління і прийняття

рішень призвели до різкого збільшення адміністративного апарату. В соціалістичних країнах наростало технологічне і науково-технічне відставання від індустріальних капіталістичних країн [4].

Високий рівень концентрації виробництва, який відповідав потребам централізованого управління, створив найбільші в світі галузеві монополії. Майже 75% підприємств СРСР відносились до групи великих, із числом працівників більше 1000 чоловік. В США таких індустріальних монстрів було тільки 25%. Цим самим був порушений принцип співмірної оптимальності народного господарства на національному рівні, що і в наші дні є суттєвою перешкодою для структурної перебудови економіки пострадянських країн [5]. Навіть величезні запаси корисних копалин і енергоресурсів, сприятлива кон'юнктура світового ринку і енергетична криза на Заході не могли врятувати становище. Торгово-економічні відносини із західними партнерами розвивались не на користь СРСР. Близько 80% радянського експорту становив продаж нафти, газу, вугілля, лісу, мінеральної сировини, а на частку готових виробів, машин, устаткування припадало усього 5%. Це свідчило про відставання багатьох галузей економіки СРСР, про відсутність у країні конкурентоздатних товарів [16].

Радянський Союз мав потребу в західних кредитах для модернізації своєї легкої і харчової промисловості, для закупівель високотехнологічного обладнання і зерна в численні неврожайні роки. Західні країни, змагаючись за право поставок до СРСР, надавали йому кредити. Як наслідок, заборгованість Східної Європи перед Заходом досягла 40 млрд. доларів і набагато перевищила цю цифру у 1989 р. [17].

Кооперація та спеціалізація в РЕВ також мали свою негативну специфіку. На думку П.Кальвокорессі, у Східній Європі розподіл праці означав, зокрема, дві речі: що кожен член організації, крім СРСР, повинен зосередитися на одному чи двох видах економічної діяльності, визначених йому організацією, і що здійснена в результаті цього торгівля всередині групи повинна приймати головним чином

форму обміну готової продукцією на радянську сировину, а саме нафту: радянський експорт нафти в інші країни – члени РЕВ виріс із 8,3 млн. тон в 1965 р. до 50 млн. тон в 1975 р. [7].

Така політика СРСР викликала супротив його союзників. У 1960-х рр. Румунія виступила проти пропозиції СРСР щодо створення в межах РЕВ органу планування розвитку країн-членів РЕВ, розцінивши цей задум як спробу обмежити програму румунської індустріалізації. Приблизно в цей самий час Албанія висловила протест у зв'язку з перспективою стати “фруктовим садом” для всієї соціалістичної співдружності, знов таки, побачивши в цьому загрозу для національної індустріалізації. З кінця 1960 р. Албанія фактично припинила своє членство в РЕВ [18].

Решта країн РЕВ продовжувала співробітництво в межах організації і, долаючи неефективність неринкової економіки, намагалася налагодити кооперацію і спеціалізацію виробництва, спільну розробку корисних копалин, обмін виробничим досвідом і технологіями. Однак ця кооперація помітно відставала від інтеграційних процесів, що тривали в Західній Європі. У відносинах всередині РЕВ переважала торгівля, причому країни Східної Європи отримували вельми пільгові умови в торгових відносинах із СРСР. Особливістю торгівлі було те, що Радянський Союз постачав енергоресурси (зокрема, нафту і газ) та промислову сировину, причому за цінами значно нижчими від світових, а східноєвропейські країни експортували до Радянського Союзу промислові вироби, у тому числі товари масового вжитку, які не мали збуту на світовому ринку через свою неконкурентоспроможність. З економічного боку таке співробітництво було явно не вигідним для СРСР, але його керівників цікавив насамперед політичний бік справи – без радянських поставок енергоносіїв і сировини економіка його союзників не могла нормально функціонувати, і це ще більше прив'язувало їх до СРСР. По суті СРСР був донором у сфері торгово-економічного співробітництва, таким чином досягаючи зовнішньополітичної лояльності союзників. Загальна сума торгових преференцій соціалістичних країн

від постачання продукції із Радянського Союзу за заниженими цінами за 1970-1984 рр. склала 196 млрд. дол. Майже увесь тягар витрат на підтримку військово-стратегічного паритету (90% від загального обсягу) також забезпечувався СРСР [13].

Взагалі рівень єдності в соціалістичному таборі за всі роки існування РЕВ і ОВД не міг задовольнити радянське керівництво. Від розпаду східний блок утримувався за рахунок могутнього угруповання радянських військ у Східній Європі, які на практиці забезпечували дієвість “доктрини обмеженого соціалізму”. Проте, не дивлячись на всі намагання, Радянський Союз так і не зміг повністю підпорядкувати своєму впливові керівництво Румунії, Албанії, не кажучи вже про Югославію. Лідери інших східноєвропейських держав при нагоді прагнули послабити власну залежність від Москви. Як вказує Ж-Б.Дюрозель, Польща, безперечно, найбільш опиралася системі, нав’язаній ззовні. Католицька церква тут була і залишається впливовіша ніж будь-де. Колективізація земель завчасно припинилася і селяни – дрібні землевласники відіграють значну роль і в наші дні. Робітники мають войовничий дух і коли вони усвідомили, що за їхній низький життєвий рівень відповідальні комуністи з уряду, проти них і розпочали боротьбу. На початку 1980-х рр. тільки загроза радянського воєнного втручання допомогла польським комуністам утримати владу. Із польської ситуації 1980-х рр. закордонні спостерігачі виводять лише один висновок: тільки найбрутальніша сила дозволила соціалістичному режимові утриматись, а основною опозицією йому став робітничий клас формально соціалістичної ПНР [17].

Західноєвропейські держави не вважали РЕВ за повноцінну організацію. Вони відмовлялися вести діалог із східноєвропейськими країнами за посередництва організації, де цілковито домінувала Москва. В.Демченко відзначає, що торгові угоди Австрії із країнами РЕВ були переважно двосторонні та довготривалі. Австрія імпортувала сировину і постачала готову продукцію [19]. ЄС також надавав перевагу підписанню двосторонніх домовленостей окремо із кожною соціалістичною країною з метою послаблення їх залежності від СРСР.

Такий стан справ призвів до того, що вже на початку 1960-х рр. з'явилися ознаки застою в господарстві, його відставання від економіки передових держав. У зв'язку з цим у більшості східноєвропейських країн (як і в СРСР) було зроблено спробу провести економічні реформи. Їх суть полягала в тому, щоб, не відмовляючись від засад планово-директивної економіки, надати більше свободи підприємствам. Проте незабаром стало очевидним, що бюрократичну економіку радянського типу по-справжньому реформувати, не змінюючи її суті і форм власності, неможливо. В результаті все звелось до косметичних заходів. Лише в Угорщині та Югославії були проведені перетворення, які в деякій мірі наблизили їх економіку до ринку.

Спроби реформ середини 60-х – 70-х рр. засвідчили, що економічна модернізація соціалістичної системи неможлива без політичної, без демократизації органів влади й управління, без реального державного суверенітету країн РЕВ та республік Радянського Союзу.

Економічне відставання держав Центральної та Східної Європи від своїх сусідів на Заході набуло не тільки кількісного, а й якісного характеру. Воно було відчутним як у промисловості, так і в сільському господарстві. Після завершення колективізації в деяких країнах, зокрема в НДР, Чехословаччині, Угорщині, Болгарії було створено чимало міцних кооперативних господарств, які ефективно працювали, але рівень їх продуктивності був значно нижчим, ніж у фермерських господарствах Західної Європи і США. Якщо проблемою західноєвропейських країн було надвиробництво продуктів харчування й товарів масового вжитку, то проблема Центральної та Східної Європи, як і СРСР, полягала в їх постійній нестачі. Ставало цілком зрозумілим, що соціалістична економіка до кінця 1960-х рр. в основному вичерпала свої можливості.

В середині 1980-х рр. ХХ ст. країни соціалізму перебували в глибокій економічній і соціально-політичній кризі. Ставало зрозуміло, що тільки серйозні системні перетворення зможуть дати соціалістичним країнам надію на порятунок. Всеохоплююча суспільна криза охопила майже всі країни регіону. Вичерпувалися

можливості ведення господарства на екстенсивній основі, виникла потреба переходу до інтенсивних методів господарювання. Це завдання “соціалістичній” економіці виявилось не під силу – темпи її зростання різко впали. Відставання СРСР і країн комуністичного табору від передових країн світу продовжувалось збільшуватися. Другий етап науково-технічної революції обминув соціалістичні держави. Взаємозалежність країн соціалістичного табору у великій мірі була штучною і не базувалася на справді економічних важелях. Існуючі форми зв’язків між країнами РЕВ часто суперечили їх потребам та інтересам, тим самим викликали відцентрові і дезінтеграційні тенденції. Розчарування в ідеалах соціалізму набувало незворотного характеру. Неефективність соціалістичної інтеграції стала очевидною. Демократизація суспільного життя, запровадження елементів ринкової економіки прискорили колапс соціалістичної системи. Як відзначає Ю.Шишков, від соціалістичної інтеграції залишились тільки спогади та гори літератури про її досягнення [10].

Висновки та перспективи подальших розвідок. Таким чином, можемо зробити висновок, що ні РЕВ, ні ОВД по суті так і не перетворилися на справжні інтеграційні об’єднання. Надмірна заідеологізованість соціально-економічного життя, відсутність демократичних прав і свобод громадян, директивно-планова економіка, командно-адміністративні, силові методи розв’язання протиріч, цілковите нехтування правами учасників об’єднання з боку СРСР не могли скласти органічно цілісної системи. Скоріше, це було не інтеграційне угруповання багатостороннього співробітництва, а надбудова над двосторонніми угодами між СРСР та іншими країнами. Це була спроба примусового об’єднання макроекономічних організмів з командно-розподільчою системою господарювання, які по своїй природі не піддаються розчиненню в більш широкому економічному просторі. Це була система квазіінтеграційних міжнародних відносин [10].

Крах світової соціалістичної системи, розпад СРСР трагічно відбилися на долі багатьох громадян нових незалежних держав. Наявність великої кількості

соціально-економічних, правових, гуманітарних та інших проблем призводить до того, що і в наш час чималий відсоток населення щиро шкодує за давно неіснуючими РЕВ, ОВД, СРСР і негативно сприймає діяльність НАТО та ЄС. Саме тому подальші дослідження процесів, які нещодавно відбувалися в Європі, та їх широке висвітлення в засобах масової інформації сприятимуть подальшому поліпшенню іміджу оновлених ЄС і НАТО, унеможливлять повернення України до тоталітаризму.

З іншого боку, глибокий аналіз процесів недалекого минулого, які досить трагічно відбулися і на долі України, допоможе уникнути помилок в реалізації зовнішньополітичної стратегії української держави, пов'язаної з інтеграцією в євроатлантичні структури безпеки.

Література

1. Международные отношения: социологические подходы / Рук. авт. колл. проф. П.А. Цыганков. – М: Гардарика, 1998.
2. Всемирная история: учебник для вузов / Под ред. Г.Б.Поляка, А.Н.Марковой. – М.: ЮНИТИ, 2000.
3. Бураков Ю.В., Кипаренко Г.М., Мовчан С.П. Всесвітня історія: новітні часи. – К.: Генеза, 2000.
4. Гаврилюк О.В., Румянцев А.П. Економічна інтеграція в сучасному світі. – К.: Наук. думка, 1991.
5. Современные международные отношения. Учебник / Под ред. А.В.Торкунова. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999.
6. Бжезінський З. Велика шахівниця. – Львів – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 2000.
7. Кальвокоресси П. Мировая политика после 1945 года: В 2-х кн. Кн.1 / Пер. с англ. – М.: Междунар. отношения, 2000.
8. Ладыгин Б.Н., Барковский А.Н. СЭВ: история современность, перспективы. - М.: Междунар. отношения, 1986.

9. Владимиров С., Теплов Л. Варшавский Договор и НАТО: два курса, две политики. – М.: Междунар. отношения, 1979.
10. Шишков Ю. Интеграция и дезинтеграция: корректировка концепции. // Мировая экономика и международные отношения. – 1993. - № 10. – С. 50-68.
11. Джонсон Пол. Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы. Часть II. М.: изд-во "Анубас" ТОО "ВИЛАД", 1995.
12. Донеллі К., Грін Д. Головні принципи сучасного військового будівництва в контексті реформування сфери безпеки і оборони в Україні // Національна безпека і оборона. – 2003. - №7. – С. 54-61.
13. Павлов А.И. Международные отношения после второй мировой войны: Учебно-методическое пособие для учителей, учащихся, абитуриентов и студентов. – Одесса: Астропринт, 2000.
14. Шишков Ю. Глобализация – враг или союзник развивающихся стран. // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. - № 4. – С. 3-14.
15. Шишков Ю.В. Евросоюз – главный экономический партнер России / Актуальные проблемы Европы. - 2001. - №4. – С. 62-68.
16. Всесвітня історія: 1939-1998 / Авт. – упоряд.: Я.М.Бердичевський, Т.В.Ладиченко, І.Я.Щупак. – 2-ге вид., перероб. – К: А.С.К., 2000.
17. Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Пер. з фр. Є. Марічева, Л.Погорєлової, В.Чайковського. – К.: Основи, 1999.
18. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945-70-ті роки) / В.А.Манжола, М.М.Білоусов, Л.Ф.Гайдуков та ін. – К.: Либідь, 1999.
19. Демченко В. Перспективи Австрії при "східному розширенні" ЄС // Універсум. – 2000. - №1-2. – С. 16-19, №3-4. – С. 17-21.